

KÖZÉP-EURÓPA MINT GEOKULTURÁLIS KÖZEG ÉRVÉNYESÜLÉSE ESTERHÁZY PÉTER MŰVEIBEN

SEBESTYÉN ZSUZSANNA

Összefoglaló: *Közép-Európa mint problematikus fogalom magában a közép-európainak minősített irodalmakban is megjelenik, paradox módon; többek között Esterházy Péter műveiben is. Esterházynál egyértelműen megfigyelhető egy úgynevezett Közép-Európa-terv kirajzolódása (GÁNGÓ 2005), életművében a Hahn-Hahn grófnő pillantása című művel kezdve a sort. „Duna-regénye” után íródott (és íródó) művei által napjainkban is formálódik a szóban forgó terv; ez a feltevés az egyik legfőbb oka annak, hogy a dolgozat Esterházy-műveket hív segítségül Közép-Európa vizsgálatához. A dolgozat ezáltal a Közép-Európa-kutatáshoz kíván csatlakozni; a teljesség igénye nélkül kívánja feldolgozni a témában eddig megíródott és megfogalmazott gondolatokat. A kijelölt művek konkrét vizsgálata előtt sort kerít a Közép-Európa-tanulmányozás eddigi eredményeinek ismertetésére.*

Kulcsszavak: *elidegenítő gesztusok, kulturális tudat, „pillantás”, „egyszerre látás”, „közép-európai” regény*

Elméleti bevezető

Közép-Európához mint képzethez, eszményhez érdemes közelíteni. Közép-Európa mibenléte önnön újrafogalmazásában/újraalkotásában rejlik; a térségben élő nemzeteknek és kultúráiknak érezhetően vannak közös perspektíváik, Közép-Európa jelenségét különböző művek, de a művek nyomán születő olvasatok is artikulálják. „Magától *nem fog idejönni hozzánk*”

Sebestyén, Zs.(2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos* 3, 212-247.

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos* 3, 212-247.

– írja Thomka Beáta egy kultúrtörténeti tanulmányában. Ez a kijelentés és a hozzá fűzött magyarázat a *Kultúrkörök határmezsgyéjén* című írásából esetünkben megfelelően összegzi azt a fajta cselekvést, ami a régió öntudatos, szellemi síkon való fenntartásának szándékát kell, hogy jellemezze: „...létre kell hozni mindenkinek ott, ahol éppen van, s mindenekelőtt önmagában, a lélekben és az elmében.” (Thomka, 1993, p. 1034) Thomka Beáta elképzelése alapvetően Európa kulturális újrafelfedezésének programjára vonatkozik, de a közép-európai irodalmi régióra vonatkoztatva is teljességgel helytálló gondolat. A közép-európaiság tudata, ill. tudati struktúrái válnak az elkövetkezendő elemzés vezérfonalává.

A közép-európai irodalom az európai irodalmon belül különíthető el mint irodalomközi együttes (Fried, 2002, p.13); olyan életművek, mint Danilo Kišé, Claudio Magrisé, Esterházy Péteré, Hrabalé, Kunderáé (és még folytathatnánk a sort) járulnak hozzá a közép-európai kultúra létesítéséhez, nyelvben való realizálódásához. Azonban különbség tapasztalható az európai és a közép-európai kultúra meghatározhatóságának módszereit illetően. Mivel az egyetemi évek alatt volt lehetőségem az ismereteimet bővíteni az európai irodalommal kapcsolatban – ami egyes korszakaiban a „világirodalom” fogalmával volt egyenértékű – az a meglátásom, hogy szinte egyértelmű, mire kell gondolnunk, amikor az európai irodalomról beszélünk, kutatásmódszertana és értelmezési rendszere kidolgozott, eleve adottnak tekintjük. A térség földrajzi határai világosan körberajzolhatók és meghatározható az európai irodalom kánonja, ezáltal a hivatkozható európai hagyomány. Az európai kultúrát egységesítő korstílusokon, a keresztény középkoron, az elterjedt latin és a latin rokonnyelvek használatán (Szegedy-Maszák, 1998, p.17) és kanonizációs mechanizmusok működésén túl azonban számon kell tartani az irodalmi kánonból kiszorult jelenségeket, amelyek ugyanúgy képezik az európai kultúra részét, mint az egységesítő folyamatok: példának említhetők a kisebbségi kulturális formációk, más nyelvi közösségek csatlakozása (p.17), vagy a földrajzi értelemben vett nem európai térségekről érkező, az európai kultúrára hatással bíró tendenciák, mint például Borges latin-amerikai elbeszélő

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos 3*, 212-247.

művészetének hatása (Jauss, 1997, p.18). Ennek mentén az európai kultúra fogalmának szélesebb kiterjesztése válik lehetségessé; előfordulhat, hogy a közép-európai „meghatározatlanság” az európai kultúra fogalmára is kiterjedhet, de mégis azt kell megállapítani, hogy az európai kultúra határozottabb, közismertebb jellemzők alapján írható le, mint a közép-európai *koiné*.

Az elemzés során látni fogjuk, ahogy az Esterházy-szöveg az elidegenítő gesztusok révén távol kerül a kulturális tudatot behatároló nyelvezettől és egyúttal rálátásunk nyílik arra a folyamatra, hogy az elbeszélő szubjektum miként válik szemlélőjévé a közép-európai kultúra nyelvben való realizálódásának, tértől és időtől egyre függetlenedve. A „pillantás” mint a teret (és a térbeli gondolkodás alapjain megképződő időt) egységesítő mozdulat a teljes regénytér metaforájává is előléphet – ez akár további távlatokat jelenthet az Esterházy-szövegek értelmezések számára, a kutatások folytathatók lennének e szempont alapján. Az említett metaforikus szemléletmód abban áll, hogy az olvasás során a regényből pillantás, és fordítva: a pillantásból regény lesz – ezáltal egyrészt képesek lehetünk az „egyszerre látásra”; a közép-európai tudategyüttes érzékelésre is, amelyben újraképezhetjük / képezhetjük identitásunkat, másrészt a „közép-európai” regény megjelenésének szemtanúi is lehetünk. A regény színrelépése mint a közép-európaiság gondolatstruktúráinak formája vezethet további vizsgálatokhoz.

Közép-Európa lehetséges megközelítései

A történelem, mint formáló erő, jelentős szerepet játszott az európai irodalom változásaiban, de nem tette kérdésessé a térség egybefüggő kulturális közegének, illetve egységes irodalmának létjogosultságát; ellenben Közép-Európát, pontosabban a régiófogalom alakulását nagyban befolyásolta a történelmi tényező. A későbbiekben arra láthatunk példákat, hogy a mozgó határok és a közép-európai térséget érintő hatalmi törekvések egyes esetekben hogyan befolyásolták a régióról alkotott képzetet. A történelmi szempont sok

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos* 3, 212-247.

problémát vet fel Közép-Európa elhatárolhatóságával, meghatározhatóságával kapcsolatban: az európai történelem során többször fordult elő úgynevezett kettéosztottság: az egyházszakadás, a reformáció és török hódoltság időszaka is kettészelte Európát; jóval később a második világháború is végső soron két katonai tömböt eredményezett (Fried, 2002, p.11). Fried István ezeket az eseményeket számba véve megállapította, hogy a „történelmi nézőpontú határvonásból kimarad az irodalom és művészet”, hogy Európát a történelmi nézőpont nagyjából mindig is Nyugat- és Kelet-Európára tagolta (p. 12), ezzel a gondolatmenettel érzékeltetve, hogy Közép-Európa mellőzött maradt ezek által a kettétagolások által. Esetlegesen a kettő nagyobb régió belülről a történetírás szubrégiókat jelölt ki (p.11) Látható tehát, hogy a történelmi szempont szükségtelennek tartotta Közép-Európa külön, nagyobb egységként való kezelését. Ellenben, az idők során többször is észlelték saját megfoghatatlanságában a Közép-Európa-jelenséget; persze, nehezen is lehet meghatározni: általában „politikailag terhelt jelölésként” (p.12) értelmezték a térséget. Elvetették az első világháború alatt felmerült Mitteleuropa-elfogdolást, ami Naumann névéhez fűződik (p.11), és a „Köztes-Európa” elnevezést is. Fries István megfogalmazásában Közép-Európa megnevezésének a problémája abból származhat, hogy az összehasonlító irodalom- és történettudomány megkésve kezdte el kidolgozni az irodalomközi együttesek (csoportok) elméletét (p.12).

Európával szemben Közép-Európának nincsenek konkrét földrajzi határai. Fried egyik, részben történelmi szempontra támaszkodó, részben földrajzi elkülönítése szerint a térségbe azok nemzetek tartoznak, amelyek a „nagy hatalmak „érdekszféráiba” sodródtak” (p.12) – itt elsősorban Németországra és Oroszországra gondol, amikor nagy hatalmakat említ. Az idetartozó nemzetek helyzetét állandó fenyegetettség jellemezte: ezt az állítást olyan jól ismert történelmi tényekkel is alá lehet támasztani, mint azzal, hogy a kereszténység védőbástyaiként szolgáltak az egyes nemzetek. Ez a kiemelt fontosságú történelmi szerep vezetett el szerinte a nemzeti küldetés tudat túldimenzionálásához (p.12), ami végső soron a közép-európai népek egyik

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos 3*, 212-247.

közös ismertetőjegyévé vált az idők során. (Egyébként ezt a fajta tudatosságot/öntudatot a térségen belüli népek egymással szemben is érzik, éreztetik.) Ehhez a gondolathoz közvetlenül kapcsolható Esterházy Péter *Hahn-Hahn grófnő pillantása* című művéből kiragadott megállapítás: „Ez megerősítette az utazót abban, hogy országának az az önarcképe, miszerint vele különösen kicsellózott volna a sors, ez teljességgel hamis, hazug, nem más, mint önsajnálát. Sértődöttség és panaszkodás, mint magyar nemzeti sajátosság. [...] Hogy így a vad török, úgy a kehes osztrák, így a szégyenteljes trianoni békekötés, amúgy az angolok, és akkor mindennek a tetejében: az oroszok. Ó, ó, minő balszerencse. [...] Itt időnként országok megszűntek, arrébb tolták őket, mint egy szekrényt...” (Esterházy, 1991, p.224). Az idézetből az utolsó gondolatot külön kiemelem: a közép-európai országok mint „a történelem során eltologatott szekrények” ötletét. Esterházy ezzel lefokozza nemzeti „sorstragédiáinkat”; megidézi azt a fajta beszédmodot, amit hajlamosak vagyunk megfogalmazni saját történelmünkkel kapcsolatban, de közben rámutat arra, hogy egyik közép-európai állam sorsa sem egyedülálló. Szinte mindegyikében felfedezhető a kiszolgáltatottság alakzata: a törökveszély idején nem csak hazánk került a támadók útjába. Claudio Magristól olvashatjuk: „a román föld „a gonoszok útjában” fekszik, vagyis útba esik mindazoknak az invázióknak, amelyek évszázadokon át Kelet felől törtek rá Európára” (Magris, 1992, p.393). Monarchia-élménnyel (amire a dolgozat majd részletesebben is ki fog térni) nem csak mi rendelkezünk: hozzánk hasonlóan Csehország is osztrák tartomány volt, és alárendelt; továbbá számos ország került a szovjet blokkba a második világháborút követően, és még sorolhatnánk a példákat a „közös sorstragédiákra”. Térpoétikai nézőpontból ez nem más, mint az Idegen behatolása, amely lehetővé teszi az újrendeződést – a történelemről való gondolkodásunkat is azokon a „történelmi tereinken” lenne szükséges újrendeznünk, ahol a Másikkal (Faragó, 2001, p.10) kerültünk kölcsönhatásba, és így a kultúratörténet az újrendeződés elmélete szerint (p.10) – a későbbiekben

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos 3*, 212-247.

Faragó Kornélia térpoétikai elemzéseiről bővebben is lesz szó – narráció tárgyává válhat, illetve válik, elbeszélhetővé válik az identitás megképződése.

A közös történelmi emlékezet természetesen nagy szerepet játszik Közép-Európa egybefüggőségének megállapításában, de az Európán belüli elkülönítés problémájához visszakanyarodva, önmagukban nem bizonyulnak elégségesnek a történelmi tények, mivel ezek alapján akár „átlagos európai sorsról” (Esterházy, 2002, p.224) is lehetne szó. Mennyiben különböznek tehát a közép-európainak nevezett nemzetek (és irodalmaik) a nyugat- vagy kelet-európaiaktól? Ahogy már elhangzott, a történelem alakulása során kevésbé foglalkoztak a térség kulturális vizsgálatával; Fried István fejt ki ezt a gondolatot *A közép-európai szövegüniverzum* (2002) kötet útmutatójának legelején. Maga Fried – lehet, hogy pontosan azért, mert a történelmi nézőpont mellőzte a kulturális aspektust – irodalomcentrikusan gondolkodik Közép-Európáról. Elképzelésének az alapja a Dionýz Đurišin által megalkotott *irodalomközi együttesek* elmélete. Az irodalomközi együtteseket az irodalomközi folyamatok ontológiai aspektusaként értelmezi Đurišin (Fried, 2002, p.13), ahol az irodalomközi együttesek a közösségként, régióként felfogott irodalmak, az irodalomközi folyamat pedig az egyes irodalmak érintkezéseinek, recepciós magatartásainak és alakulástörténetének (p.13) az eredményeként fogható föl. Az irodalomközi folyamatnál nagyobb rendszer az irodalmi folyamat, azaz a világirodalommal való összefüggés; az irodalomközi folyamatok „alrendszerei” pedig az egyes nemzetek irodalmi (p.13). Ez a fajta rendszerezési elv teszi lehetővé az egyes irodalmi régiók kisebb egységekre való széttagolását. Ezek alapján tartja lehetségesnek Fried, hogy a közép-európai irodalmi régió is legitimitást nyerjen, mert maga Közép-Európa, mint egy önálló irodalmi régió az egymással kölcsönhatásban álló, hasonló vonásokat mutató szubrégiókból tevődik össze. A szubrégiók között sokrétű érintkezési háló szövődik (p.15). Területenként a többnyelvűség és a többkulturáltság számos változataira figyelhetünk fel – ez a szubrégiók egybetartozásának már egy közös vonása, minősége – továbbá a kulturális/irodalmi központok egymáshoz fűződő kapcsolatai a különféle

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos* 3, 212-247.

nyelvű kultúrákban való kölcsönös részvételt is eredményezi (p.15). Ez az egymás kultúrájában való jelenlét az egyes nemzeti irodalmak hagyománytörténetében és az élő irodalom szerveződésében is egyaránt fellelhető (p.15): vehetjük például Esterházy Péter Kiš-hivatkozásait, vagy a *Sörgvári capriccióból* beemelt intertextusokat a *Hrabal könyve* c. műben – Esterházy gyakorlatilag a közép-európai irodalmi hagyományban vesz részt ezek által a gesztusok által. Fried szerint alrégiókként kijelölhető például Kelet-Közép-Európa, vagy akár, az ő szavaival élve, egy komparatív jugoszlavisztika is elképzelhető (Fried, 2002, p.13) és nem utolsósorban az Osztrák–Magyar Monarchia is, mint irodalomközi együttes; ezzel alkalmazza a kulturális szempontot Közép-Európa definiálásához, meghaladva a pusztán történeti/történelmi vizsgálatokat.

Az irodalomközi együttesek fogalmáról

Tehát Közép-Európa nem csak földrajzilag vagy történelmileg közelíthető meg; szellemi-irodalmi-művészeti jelenséggé változott (Fried, 2002, p.29) az idők során; ezáltal azonban újabb problémák merülnek fel Közép-Európa meghatározásával kapcsolatban. Az irodalomközi együttesek fogalmát ugyan már definiáltuk valamelyest – és a közép-európaire összpontosítottunk legfőbbképpen – de hogy árnyaltabb képet kapjunk, vajon miben léteznek, hogyan képzelhetjük el működésüket, továbbra is Fried István gondolatmenetét kell követnünk. Hogy valamelyest értelmezni tudjuk az irodalomközi együttesek fogalmát, azaz, az irodalmi régiókat, legelsősorban tisztáznunk kell, hogy a régiófogalom legalább annyira nehezen rögzíthető, mint amennyire az irodalom fogalma, ami koronként és elméletenként eltérő (p.15); semelyikről sem adhatunk végső leírást, amit ne kellene kiegészíteni (ennek ellenére mégsem tagadhatjuk létezésüket/legitimitásukat). Ennek megfelelően a közép-európai(nak nevezett) irodalmak régióinál is szem előtt kell tartanunk ezt a fajta képlékenységet. Mindemellett, a régiófogalom rögzíthetőségének nehézsége abból is adódhat, hogy az irodalmi régiók részirodalmakból tevődnek össze, amelyek által a régió/irodalomközi együttesen belül az ún.

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos 3*, 212-247.

polifónia folyamatos teremtődése biztosított (p.14-15). A polifónia ebben az esetben nyelvi, kulturális és esztétikai szempontból értendő, és lényegében a kultúrák átszőződéséből születik (Fried, 2010, p.198). A „részirodalmak” megnevezés arra mutat rá, hogy a kultúrák egymást kiegészítik, összefonódottságban (p.197) léteznek. Következésképpen az szűrhető le, hogy az egyes kultúrák és irodalmaik nem léteznek egységesen, elzárva egymástól, csakis egymás kölcsönhatásaiban.

Példának tekinthetjük a kétnyelvű (vagy több kultúrában részt vevő) írók két kultúra (vagy éppen több kultúra) közötti helyzetudósításait, amelyek figyelmeztetnek az átszőződésekre (p.196). Ilyen közvetítő szerepet vállalt Fried szerint Miroslav Krleža, horvát író, akinek regényei a horvát–magyar–osztrák–olasz összefonódottságok nehezen kimondhatóságát, egy kultúra (itt egyes számban, mivel közös kultúrát eredményez az egymásra hatás) önértelmezésének halasztódását érzékeltetik (p.197). Közép-Európa egy, az utóbb megemlítettől teljesen eltérő pontján a trieszti irodalmi, kulturális jelenben, Milo Dor elképzelésében, a Monarchia-, ill. Közép-Európa-hagyomány egy átminősített változatával találkozhatunk (Fried, 2002, p.38). Közép-Európa ezen a helyen már csak „emlék”, de az eredeti elképzelés szerint „Triesztet Közép-Európa kikötővárosának tervezték”, és a világra társág egy közép-európai szimbólumának tartották (p.38); mindemellett Milo Dor pedig „osztrákabb”-nak (p.38) látta, mint bármely más osztrák várost, vélhetően amiatt, hogy Triesztben figyelemre méltó (a német kultúra jelenléte mellett) a nagy osztrák múlt is (Magris, 1992, p. 439). Nem véletlen ennek a kulturális hagyománynak a fellelhetősége, mert Trieszt 1918-ig a Habsburg Birodalom részét képezte. Közép-Európa kultúrája ezen a „kapun” szivárgott ki Nyugat-Európa és Olaszország felé, véli Magris (p. 440). Trieszt olyan hely, ami nem csak fizikailag számított a Habsburg Birodalom nyugati határának, hanem kulturálisan tekintve is határváros (p.440): „azonnal érzékelhető az összetettség, az identitások, mindenféle identitás – egyéni, kulturális, nemzeti – ellentmondásossága, a kultúrák, a nemzetek és a nyelvek kereszteződése” – írja Claudió Magris (p. 440) szülővárosáról *Duna* c. könyvének utószavában.

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos* 3, 212-247.

Számos további példa is rendelkezésre áll a közép-európai többarcúság szemléltetésére, amelyeknek a kibontása a dolgozat során folytatódik majd, egyéb szempontok alapján. Csupán annyi fűzhető még ehhez a témánkhoz, hogy az egykori Osztrák–Magyar Monarchia területén, vagy nagyjából ezen a területen fekvő irodalmi régióban kialakultak a többkultúrás centrumai. Ezen szellemi központoknak köszönhetően sokrétű érintkezési háló szövődött (Fried, 2002, p.15), a kultúrák és nyelvek között természetes dialógus szerveződött (Fried, 2010, p.194). A régió közép-európai jellegének, továbbá a régió irodalomközi folyamatainak (Fried, 2002, p.15) elemzésében pedig ezek az egymással érintkező kultúrák válnak a régió „emblémájává” (p.21). Fried István egészen az „univerzum” metaforáig terjeszti ki a közép-európai irodalomközi együttesről való gondolkodást: szerinte így érzékeltethető, hogy részint kollektív (nemzeti, társadalmi, regionális) emlékezetéről van szó, részint határtalanságában is behatároltról (p.18), avagy a szubrégiók úgy illeszkednek egy nagyobb egészbe, hogy nagyrészt leképezik, más fénytörésbe állítják, [...] máshonnan szemlélik az egészet (p.25), de e közben a kisebb részek megtartják elhatárolhatóságukat. A közép-európai irodalmi régióknak ezektől a részirodalmaktól függően, hogy mikor melyik tartozik bele a régiófogalomba, szerveződnek újra a határai. Fried végső soron arra a következtetésre jut, hogy Közép-Európát nem lehet egyszer és mindenkorra meghatározni, sokkal inkább koronként és különféle aspektusokból tanácsos körülírni (p.17).

A Monarchia-hagyomány

Fried István ezen tanácsát megfogadva halad tovább a dolgozat a vizsgálódás útján; a következő állomás Közép-Európa felderítésében az ún. Monarchia-hagyomány értelmezése, mibenléte és működésbe léptetése. Elsősorban, az Osztrák–Magyar Monarchia után maradt térség tűnik egy olyan területnek (vagy az egyetlen olyan területnek), ami viszonylag világosan át- és belátható (bár itt is, hol szűkebb, hol tágabb a régió, az országokat, kultúrákat besoroló szempontoktól függően). Friedtől azonban nem áll távol az egykori osztrák birodalom és Közép-Európa irodalomközi együttesének egyeztetése,

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos 3*, 212-247.

továbbá a közép-európaiság Monarchiából származtathatósága: „Lényegében a Monarchia megszűnése vezetett el Közép-Európa létrejöttéig.” (Fried, 2002, p.43) Meghatározó a gondolat, amely szerint az Osztrák–Magyar Monarchia a közép-európai kultúra letéteményese: tulajdonképpen itt arról beszélhetünk, hogy a korábbiakban, ugyan kérdésesen, de már egy szubrégióknak minősített terület lép elő mint az egész közép-európai irodalmi régió reprezentatívja. Egy folyamatként megközelítve pedig a kettő fogalom folyamatosan egymásra/egymásba csúszott (p.29).

A Közép-Európát tárgyaló szakszövegekben sorra találkozunk olyan összetételekkel, mint a „Monarchia-emlékezet”, „Monarchia-kép”, „Monarchia-regény”, „Monarchia-kultúra”, „Monarchia-irodalom” (és még folytatható lenne a sor). Érdemes ezeket a „Monarchia-alaptaggal” rendelkező fogalmakat behatóbban megvizsgálni, mivel használatukból és szükségességükből látszik, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia értelmezése Közép-Európa viszonylatában több szinten és módon is történik. A szavak sorrendje valamelyest igyekszik egy olyan gondolkodást, ötletet is szemléltetni, ami azt feltételezné, hogy a történelmi emlékezet, vagy az úgynevezett „Monarchia-történet” (p. 42) ágyazott meg a Monarchia kulturális *koiné*-ja (Fried, 2010, p. 96) számára. De mi alapján is tehetnénk azt a megállapítást, hogy a Monarchia jóvoltából egy úgynevezett „közvetítő kultúra” jött létre? Ezen a ponton szükséges segítségül hívnunk Fried szövegüniverzum-elméletét: a *szöveg* ebben a kontextusban nála a „kultúra emlékezetében létrejött és szüntelenül létrejövő tapasztalat és gondolatosság, amely a legtágabban értett kultúra területén, még az anyagi kultúrában is realizálódhat” (Fried, 2002, p.18). Ez lényegében a nyelvben való tapasztalás, létezés humboldtíanus gondolatának megfogalmazása és kiterjesztése erre a térségre; a szövegüniverzum közép-európai minősítése rámutatás a Monarchia nyelvben való realizálódására. Ezekből a megállapításokból kiindulva kezdetét veheti a Monarchia-emlékezet elgondolási módjainak értelmezése, továbbá a Monarchia a kultúrában és az irodalomban való érvényesülési folyamatának szemlélése.

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos* 3, 212-247.

Az Osztrák–Magyar Monarchia tényleges megszűnését követően többek között elnyerte a „tegnap világa” (p.42) minősítést is. Ez utal a Monarchia- emlékezet válságosságára, ami bizonyos térségekben eléggé erőteljes volt, például az első világháborút követően az újraegyesült Lengyelországban, ahol a Monarchia emlékezetét általában mint elfeledésre ítélt múltat gondolták el (Fried, 2010, p.196). Ellenben mégis volt egy térség Lengyelország területén, ahol tapasztalhatóan máshogyan lépett működésbe a Monarchia- emlékezet: Galícia térségének irodalma (az ún. Galícia-regények) fölvállalták a Monarchia-hagyomány folytatását, és egy olyan közös művelődésnek föltárására vállalkoztak, amely a néhai tartomány nyelvében, anyagi kultúrájában, a rendszerváltozásokat túlélők mentalitásában (p.196) a Monarchia felszámolódásának következtében sem múlt el. Mi több, Galícia egyik legjelentősebb írójának, Bruno Schulz-nak szavaival élve a fennmaradt Monarchia-kép a terület „szubkulturális tudatának” részeként funkcionált tovább (p.196). Az úgynevezett Monarchia-szöveg nem csak Bruno Schulz lengyel író műveiben olvasható, hanem Franz Kafkától, Arthur Schnitzlertől, és Krúdy Gyulától is; a Monarchia-szöveg tehát, ami egy „állandó létezőnek” tekintendő, különféle műfajok és nyelviség révén őrződött meg (Fried, 2002, p.43). Az ilyen módon létrejött alkotások a Monarchia-kultúra nyitottságára, összetettségére és többnyelvűségére (dialogicitására) mutatnak (Fried, 2010, p.196). Fried úgy tarja, Krúdy Gyula is rendelkezik „tegnapokkal”; a Monarchia-*koiné* jellegzetes módon kerül megnyilatkozásra az ő irodalmában. Művészete párhuzamba állítható többek között Kafkával és Danilo Kiš-sel (Fried, 2002, p.19). A Monarchia-írók műveiben megjelenő pályaudvarok, restik, színházépületek, körutak, a hivatalok és ezeknek a nyelvi fordulatai mind-mind kiragadott darabjai ennek a szövegüniverzumnak, amely részben ugyan emlékezet, de a jelen (nem irodalmi) alkotórésze is (p.19).

A hazai Monarchia-írók „láncolata” – a szemléletesség kedvéért térünk ki most – például a következő módon alakul Gángó Gábornál: az úgynevezett polgári hagyomány legelső vonalához tartozó prózaírók, mint Jókai Mór, Krúdy Gyula, Márai Sándor, Ottlik Géza, Esterházy Péter egyben a magyar

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos 3*, 212-247.

irodalom Monarchia-hagyományának képviselőit is jelentik Gángó 2013). Hogy bővítük a sort, szintén Monarchia-szerzőként tartandó számon Musil és Rilke is, akiknek az életrajzában egyaránt szerepel a katonaiskola intézményének személyes megtapasztalása; ez az élettapasztalat témaként is jelentkezik életművükben. A XIX. századi Osztrák–Magyar Monarchia császári és királyi hadseregének ezen alapvető intézménye a lelepleződések és szétfoszlott remények, az öntudatra ébredések allegorikus helyévé (Fried 2002, p.41) alakul írásaikban (például a *Törless iskolaéveiben*). Ugyanígy jelölhető ki a közép-európai félreértések (p.41) színhelyeként a laktanyák belső világa, az azoknak helyet adó városok, a városokban található hivatalok és akár a városi lakosság további érintkezési formái is; ennek az előidézője valamennyi helyszínen vélhetően az a szellemi, olykor nyelvi távolság (p.41), ami a vegyes összetételű lakosságnak köszönhető. Olyan kulturális *koiné*ről beszélhetünk, amelyben a hivatalos intézmények áthatották a köznapi életet és beszédet, az irodalmat, a színházak műsorpolitikáját, sőt az iskolarendszert is (Fried, 2010, p.196). Ennek megfelelően a Monarchia-népek szellemi életének egészében egy ún. közép-európai antinómiát (Fried, 2002, p.41) fedezhetünk fel: a birodalmi kiterjedtségű intézmények (katonaság, közigazgatás, államvasutak) egyszerre hozták közelebb egymáshoz Közép-Európa népeit, és távolították el egymástól (p.42). Hogyan is lehetséges ez? Egy másik nyelvvel való kényszerű találkozás hathatott elidegenítő módon (p.42), más esetekben pedig leckeként szolgálhatott a másság befogadására. A német nyelv tanításának hagyománya a 18. századig mutat vissza, amikor is a Habsburg Birodalomban a hivatalos nyelv a német lett: II. József 1784-ben nyelvrendeletet adott ki, amely a kormányzásban az addigi latin helyett a németet nyilvánította hivatalos nyelvvé, valamint kötelezővé tette a német nyelvtudást a hivatalnoki állások betöltéséhez. Aki nem beszélt németül, három év haladékot kapott a német nyelv elsajátítására. (Kormos, 2010) A német nyelv kettős szerepben értékelődött: egyrészt a nagyvilágba való kitörés nyelve volt – lehetőséget teremtett például a sajtó számára a „külföldi” partnerhez való szólásra – másrészt viszont (kulturálisan is) az egyoldalú tájékozódásra korlátozódott

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos 3*, 212-247.

(Fried, 2002, p.2). Ebből a korlátozottságból való kilépést az európai művelődés felé (p.42) a francia kultúrához való fordulás jelentette; bár a közép-európai irodalom franciás érdeklődése nem csökkentette a német-osztrák kultúra jelentőségét, mi több, az osztrák kultúra, pontosabban a bécsi modernség (p. 42) vált a francia kultúra közvetítőjévé – ez által az osztrák-német irodalom is ki tudott lépni saját belterjességéből (p. 42). Tehát végső soron némi magyarázatot kaptunk arra, miben ragadható meg a Monarchia-beli „közvetítő kultúra” fogalma. A régióon belül ez egyfelől a modernség önálló újragondolását is eredményezte (p. 42), egy sajátos, közép-európai narratíva létrejöttét, ami a közép-európai értelmiség számára kitörési lehetőséget biztosított a nemzeti nagy elbeszélésekből és az epigonizmusból (p.42). Metaforikus kifejezéssel élve, a Monarchia nyelvben létesülő alakulata egy „szövedék” (p. 43): a nyelvviségben megmutatkozó analógiák és a nyelvhasználat mineműsége artikulálódott a Monarchia irodalmának és művészetének nyelvében.

A közép-európai művelődéstörténet és a régió közeledési stratégiái

Mivel a közép-európai régióon belül beszélhetünk egy nemzeteket szellemiségükön keresztül összekapcsoló (Monarchia-)kultúráról, azaz már egy geokulturális közegről, lehetőségünk van végigkísérni a közép-európai művelődéstörténetet, ami az eddigi tapasztalatok alapján szintén a Monarchia művelődéstörténete nyomán alakult. Fried István tanulmánya szerint a közép-európai művelődéstörténet megalapozódása az *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képekben* c. kötet második kiadásánál történt meg; pontosabban azzal az eseménnyel vette kezdetét, amikor megszervezésre került a Monarchia-beli népek tudós szerzőinek társasága, akik a kötet második kiadásán együtt dolgoztak (Fried, 2002, p. 35); magyar részről történetesen Jókai Mór csatlakozott a munkálatokhoz. Jókait egyébként is foglalkoztatták a Monarchiával kapcsolatos problémák: a szellemi szinten egymást megközelíteni próbáló nemzetek, a különböző kultúrák és irodalmak találkozásai, egy közös szöveg formálhatósága, az arra való törekvés, másfelől

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos 3*, 212-247.

annak kétségessége (p. 33). Mindenesetre, az első intézményesített szellemi munkálkodás óta érdemes beszélnünk közép-európai művelődéstörténetéről. Ez a művelődéstörténet napjainkig tart, ugyanakkor ez idő alatt még nem történt meg ennek a művelődéstörténetnek a(z összegző) megírása (p. 35).

Ettől kezdve sorra jegyezhetők a térségben jelentkező egymáshoz való közelítések, amelyeket az egyes nemzeti kultúrák tesznek egymás irányába. Az ún. közép-európai közeledések (p. 32) nagyban hozzájárultak a szellemi egybetartozás és összelátás létrejöttéhez; itt a dolgozatban a jelentősebb közeledési stratégiák sorra vételével végighaladhatunk az ún. Közép-Európa-fogalom (hazai) kultúrtörténeti fejlődésén. A közeledési stratégiák vizsgálatának az lenne a lényege, hogy felmutassa, hogyan alakult az idők során Közép-Európa kulturális közegéről, valamint a közép-európaiság fogalmáról való gondolkodás, ami által kirajzolódik a közös művelődéstörténet egyfajta láncolata.

XIX. századi, kezdeti törekvések között említhető Romy Károly György munkássága, aki az egész Habsburg Birodalomnak akart almanachot és folyóiratot szerkeszteni (p.34). Csaplovics János szerint pedig Magyarországon képeződik le, tárul fel az európai soknyelvűség és sokkultúrájúság (p. 34). Jókai korábbiakban is említett munkásságát kapcsolhatjuk ehhez a gondolathoz: *Politikai nemzetiség* című cikksorozata a provizórium (1861–1865-ig tartó osztrák önkényuralom időszaka) első éveinek fontos dokumentuma (p. 33), amelyben a nemzetfogalmat veszi védelembe (Tevesz, 2012, p.19) és tartja azt értelmezhetőnek a kultúra és az irodalom felől nézve is egyaránt (Fried, 2002, p. 33). Eötvös és Kemény publicisztikája is képviseli ezt a nézetet (Tevesz, 2012, p.119); valamennyiük számára elképzelhető az ország területén a különféle ajkú népek békés együttélése (p. 119).

Az úgynevezett közeledési-közelítési törekvések ritkán találtak az időszzerű politikai elképzelésekkel (Fried, 2002, p. 32); más szavakkal, a kultúra szintű törekvések nem voltak összeegyeztethetők a centrális hatalom érdekeivel. A korszakban egyfelől a szövegek, pontosabban a kulturális szövegek felülértékelődésének folyamata zajlik, miközben az ezeket a

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos 3*, 212-247.

szövegeket minduntalan dekonstruálni kész „nemzeti” jellegű akciók szerveződnek (p. 33). Ezekben az ellentétes magatartásokban ragadható meg az egyre jobban összekuszálódó Monarchia-probléma a XIX. század második felében: ezen az ütközési ponton megfigyelhető a szövetségsszerveződés (p. 33) a közös Monarchia-szöveg irányába és ellenében is egyszerre. Az *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* (p. 19) huszonegy kötetben kívánta bemutatni a Monarchia-koiné egészét, (természet)tudományos nézőpontból és a művészeteket is tekintve (p. 18); az irodalom ennek a sorozatnak a keretein belül csupán az egyike az elemzésre szánt tárgyak közül. A kiadvány szerkesztői sok reményt fűztek egy közös élményszerűség, tapasztalatot érzékeltető ún. „nyelvek közötti” nyelv felépüléséhez (p. 19). Az *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képekben* kötetei túl azon, hogy egy állami-politikai egység létéről hoznak hírt, az egymásraolvasás lehetőségét is hordozzák, továbbá a kultúrák egymáshoz viszonyított komplementer voltát (p. 35).

Később, a XX. században, Németh Lászlónak született elképzelése egy konkrét közép-európai programról (p. 23): szerinte szükség van egy cseh–lengyel–magyar központú Közép-Európa-történetre. Az 1930-as esztendőben alkotott *Az én cseh utam* című esszéjében a cseh és magyar irodalom/művelődés akkori lényeges kapcsolódási pontjaira mutat rá, továbbá olyan közös cseh–magyar nemzetkarakterológia fölvázolását vállalja, amely egymáshoz képest komplementer jelenségnek mutatja be a cseh és magyar irodalmat/gondolkodást (p. 113). Nem mondható ki egyértelmű összefüggés Németh László esszéje és azok között a jelenségek között, amik az 1930-as években zajlottak: ekkor többek között a cseh–magyar kapcsolattörténeti értekezések–kutatások száma megnő (p.113). Különböző folyóiratok kezdenek el ebben a tárgykörben közölni írásokat: a *Literatúrában*, a *Korunkban* és az *Apollóban* tekintélyes számban láttak napvilágot cseh–magyar összehasonlító és szembesítő jellegű tanulmányok (p. 114). Az utóbbi folyóiratok közül, az először 1934-ben megjelent *Apollo* emelhető ki, amely a közép-európai

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos 3*, 212-247.

humanizmus folyóirataként (p. 23) tartandó számon – szerkesztői között említhetjük Sziklay Lászlót, Hadrovics Lászlót és Gáldi Lászlót.

A világháborút követően Gáldi László képviseli azt a nézetet, miszerint egy jellegzetes költői magatartás a térség bármely kultúrájából visszaköszön: „A költő szava soha sem lehetett pusztán játék, hanem mindenkor sorsvállalás is volt, összefogás az egyes népek s maga a dunai táj életbevágó érdekeivel” (p. 30). Gáldi továbbá rámutat a térség nyelveinek kulturális (és nem genetikai) rokonságára. Ezt a gondolatát bővebben kifejti 1947-ben megjelent értekezéseiben, amelyekben vázolta az általa Dunatájnak nevezett, illetve minősített régió irodalmi és nyelvi alkatát (p. 167), továbbá érzékeltetni akarta hogy az orosz, német és az olasz irodalmi területek között, meglátása szerint, egy egyedi vonásokkal rendelkező zóna létezik, amely nem minősíthető a nyelvrokonság alapú szlavisztika vagy finnugorisztika alapján (p. 167), így ebből következően a nyelvrokonság-alapú irodalomszemlélet sem bizonyul helytállónak. Az 1960-as években a politikai szempont előtérbe kerülésével (p. 168) a Dunatáj-koncepció megkérdőjeleződik, Sötér István el is vetné ezt az elméletet. Valószínűleg félreértés történt a Dunatáj-koncepció értelmezését illetően: azok az irodalomtörténészek, akik akkoriban elleneztek, azért tették, mert nem a Dunatáj metafora jellegét (p. 169) vették figyelembe, hanem csak merev értelmezését a „dunai” nemzeteknek, amely földrajzilag kizárná a cseheket és a lengyeleket (p. 168), de a bolgárokat és románokat a térséghez kapcsolná, amely nemzeteknek azonban az irodalom- és társadalomfejlődésük is számos ponton a közép-európaiktól eltérő jellegű (p. 169). Viszont a Dunatáj mint metafora ebben az esetben is emlékeztet arra, hogy nem egzaktt módon alkalmazható fogalom (p. 169). FRIED említi ezen a ponton, hogy sokkal inkább sorsközösségként fogható fel Gáldi László *Dunatája*. A régió leírhatatlansága egy jellemző vonása, és bár ez nagyon is hasonlóná teszi Közép-Európával, mivel Közép-Európának is ez a fő problémája – ami egyébként lényegében a Közép-Európa fogalmat működésben tartja – nem egészen fedi egymást a kettő (p. 177).

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos* 3, 212-247.

A dolgozat ezen a ponton felfüggeszteni kényszerül a kronológia szerinti vizsgálatát a Közép-Európai közeledési stratégiáknak, több okból is: egyrészt, az eddig forrásként felhasznált szakirodalom nem emel ki egyetlen mozzanatot sem az 1989-es, 1990-es fordulatig (Fried, 2010, p. 197), amely kitüntetett figyelmet érdemelne a Közép-Európa-kutatás szempontjából, másrészt, ugyanezen szakirodalmakból kiolvasható, és Esterházy után is szabadon, a hatvanas évektől az 1989-es korszakhatárig a közép-európai közeledések „egy mondatlalt” összegezhetőek. Fried István írja, hogy „amíg a totalitárius állammal és a nem kevésbé totalitárius ideológiával szemben kellett megfogalmazni az alternatív kánon és értelmezés, kultúrafelfogás és kulturális szomszédtság, netán a (kelet-)közép-európai kulturális „közösség” tartalmát, addig viszonylag könnyű volt föllelni a közösként feltüntetett téziseket” (p. 197). Ezért is írja ugyanazon a helyen Fried, hogy ehhez a fordulathoz a (kelet-)közép-európai kultúra valójában fölkészületlenül érkezett. Esterházy Péter a *Hahn-Hahn grófnő pillantásában*, (még hozzá *Az igazság folytatása* c. fejezetben) foglalja össze a korszakot szervező közép-európai egybetartozást – a Szovjetunió fennállásának idejére is, de akár tágabb értelemben véve, a korábbi történelmi korokra is érvényes lehet ez a megállapítás: „Arra a kérdésre, hogy mi tartja össze a futbalcsapatot, a link vicc azt válaszolja, hogy részint az alkohol, részint az edző iránti töretlen gyűlölet. Ennyi. Ennyi volt Közép-Európa. Legalábbis Kundera definícióját csak Kundera tartotta életben.” (Esterházy, 1991, p. 186).

Napjainkhoz közeledve egy jelentős évszám emelhető ki a Közép-Európa-kutatást illetően, ami nem más, mint a már említett 1989-es, 1990-es fordulópont. Itt Szilágyi Zsófia gondolatmenetét elevenítené fel a dolgozat, amely Bedecs László ún. „poétikai változások” fogalmát (Szilágyi, 2007, p.14) és a politikai változások irodalomtörténeti jelentőségét állítja szembe egymással. Szilágyi Zsófia szerint tisztában kell lennünk azzal, hogy nehezen boldogul az irodalomtörténet a történelmi, politikai változásokkal összefüggő irodalmi korszakfordulók (p. 15) alkalmazása nélkül. Így a Közép-Európa-kutatás nyomon követésénél sem érdemes „kárhoztatnunk” (p. 15) ezt a

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos 3*, 212-247.

szemléletet. Fried a totalitárius rendszerektől, illetve nagyelbeszélésektől való visszalépésben látta az új korszak elérézését, bár említi a régióhoz fűződő közép-európai gondolat sérülését (Fried, 2010, p. 197) is. Az egyes nemzetek saját helyüket illető bizonytalansága (p.197) okozza ezt a sérülékenységet: mást gondol a maga közép-európai helyéről a megosztott szlovák, magyar vagy szlovén, esetleg horvát vagy cseh gondolkodó (p.197). Erre reflektálva, Esterházy *Közép-Európa mint seb, homály, hiba, esély és reménytelenség* c. esszéjéből olvashatjuk ki az egységes rendbe való el- vagy visszahelyezkedés problémájának a fő okát: „A hazugságok legnagyobbika: hogy azt mondták: vagyunk. [...] Hogy van egy: mi.”, ugyanezen a helyen Esterházy a közép-európai kérdéstről „leleplezi a leplet” (Esterházy, 1991, p.134): „Hát nincs [egység, (nemzet)közösség – S. Zs.]. Széjjel vagyunk szedve (cincálva, verve).” A szétesettség egzisztenciális veszélyt von maga után: „[...] ha csak az én van, akkor nagy baj van. Aki egyedül van, az mindennél jobban kiszolgáltatót.” (Esterházy, 2009) Esterházy úgy tartja, hogy az itt élők képességeitől és akaratától, „fantáziájától” függ a közép-európai közösség visszanyerése. Ha a közép-európaiság a helyére kerül, általa a saját nemzeti identitásukat is visszanyerhetik a térség nemzetei: „Mi, közép-európaiak, próbálgathatjuk először, és utána már könnyebben lehet mondani, talán: mi, magyarok, mi, szlovének, mi, szerbek, és így tovább.” (Esterházy, 2009) A közép-európaiság ebből a nézőpontból tehát valamilyen elfelejtett identitásalakzatként értelmezhető, ami eleve adott, ugyanakkor igényli az újáteremtődést, máskülönben a válsághelyzetek nem oldódhatnának fel, nincs menekvés a totalitárius elbeszélések álságos korszaka utáni kulturális csapdahelyzetből (Gángó, 2009). A mondás aktusa, a narratíva alkotása fontos, és az azzal való foglalatosság, hogy „a nagyelbeszélések helyében milyen beszédmód jöhet létre”? Új beszédmódok keresésre és rátalálására ad lehetőséget az Esterházy által megfogalmazott „szétesettség”, ami nála mindenképpen nyelvi szétesettséget, az arra való rámutatást is jelenti.

Az esszé Közép-Európát – Kunderától ill. Konrád Györgytől kölcsönözve a gondolatot – az álom allegóriáján keresztül tartja elérhetőnek; ezen a módon

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos* 3, 212-247.

esélyünk van megálmodni Közép-Európát, és hozzá talán „még szabadságot is” (Esterházy, 2009). Esterházy Péter szerint 1989 eseményei megváltoztatták Közép-Európát, „következésképp megváltozott Európa, vagyis a világ. Meg fog változni az irodalom is, mondtuk.” (Esterházy, 2009) De Esterházy ugyanakkor arra is emlékeztet, hogy az irodalmi fordulat egyáltalán nem magától értődő – egy rendszerváltás nem okvetlenül kell hasson a művészetre, és főleg nem azonnal (Esterházy, 2009). Más történelmi fordulópontoknál is hasonlók következtek be, vehetjük például Krúdy példáját az I. világháborút követően: Krúdy eredetileg kárhoztatta az 1867-es döntést és az egész *belle époque*-mítoszt (Fülöp, 1986, p. 220), a világháború után azonban megváltoztatja véleményét az egész Ferenc József-i korszakról, és nosztalgikussággal kezd visszatekinteni arra, azonban az addigi életművében újdonságnak számító nosztalgikus hangvételt, és a Monarchia motívumrendszereinek integrálását életművébe egészen haláláig folytatja (p. 224). Krúdy is mindenképpen egy nagy válság után igyekezett új beszédmódot kimunkálni.

Visszakanyarodva, Esterházy szerint az izgatott helyzet nem kedvez az irodalomnak; a politikai változásokkor „gyorsnak és praktikusnak” (Esterházy, 2009) kell lennie a gondolkodásnak, az irodalomban azonban jóval lassabban történik szemléletváltás. A kései szocializmusban az irodalomnak felértékelődött a politikai szerepe, a tekintélye: „valóban az irodalom volt, lehetett az egyetlen mivel az író számára az a legveszélyesebb – és itt Jozsif Brodskijt idézi – hogy hagyja magát hipnotizálni az állam monstruózus, időnként jó irányban változó, de mindig ideiglenes alakzataitól.” A politikai rendszerek mind a múlt időnek (Esterházy, 2009) felelnek meg. Továbbá a letűnt (politikai) korszak örökségének tekinti Esterházy az írói „fontoskodást”, azaz a saját írói presztízs felértékelődését (Esterházy, 2009); ellenben az a korszak már elmúlt, ahol az irodalom sokkal inkább a politikai főhíborodásból, és kevésbé a nyelvből építkezett. Önmagunk meghatározásához, közép-európaiságunk tisztásához pedig szükséges lenne felismernünk az irodalom szerepének módosulását. Esterházy esszéjében

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos* 3, 212-247.

sugallja a közép-európaiság lényegét, ami végtére is egy paradoxon: Danilo Kiš [itt most gondolhatunk a mindenkori közép-európai íróra is – S. Zs.] minden reflexében, sejtjében közép-európai író volt, nagy volt és komoly: és tudta, egy senki. (Esterházy, 2009). Tehát, végső soron „egyszerre kéne megálmodnunk Közép-Európát, megálmodnunk a hazánkat – és ezektől el is szakadni, nevetségesnek lenni, különcnek, haszontalannak, haszon nélkülinek, jelentéktelennek és kicsinek, azaz nem elfelejtve: hogy az Egészre vagyunk hivatva, hogy az Egészre vagyunk meghívva.” – írja Esterházy. Az ideiglenes alakzatoktól el kell szakadni, hogy a közép-európaiság felépüljön – újra és újra – egy le nem záruló folyamat az identitáskeresés. Ez a következtetés összeegyeztethető a Közép-Európa-kutatás folyamataival, azaz: a Közép-Európa-kutatás azonképpen kételkedett létezése jogosultságában, hogy a határoltágot jelölte meg önnön elbizonytalanodásának okául: a térség aligha nevezhető állandónak, mivel mind kelet ill. nyugat felé nyitott – Közép-Európa lezárhatatlan (és lezáratlan) szellemi-kulturális tekintetben is (Fried, 2002, p. 31).

„Magától nem fog idejönni hozzánk”

A továbbiakban az eddig megszerzett ismeretek alapján a Közép-Európa-fogalom irodalmi létesítésének részletezőbb vizsgálatával foglalkozom a dolgozatomban. A tényleges elemzés előtt, előljáróban Danilo Kiš Közép-Európa-szemléletét mutatom be: Szerinte az európai hagyomány felfedezte, hogy kulturális örökségének egy része elveszett (Kiš, 1994, p. 163). Közép-Európa lenne ez a rész, aminek nyoma veszett. Ez a felismerés ugyanakkor már későn következett be; Kiš szerint „Közép-Európa mint kultúrtörténeti jelenség, ma a múlté” (p.163), vagyis ezek alapján napjainkban nem lehetne érvényben a Közép-Európa-fogalom, mert túl kései volt az észlelése. Thomka Beáta álláspontját is érdemes szem előtt tartani – ami történelmileg régebbi időkre vonatkozik – miszerint „a Magyarország területén élő különféle népek pár száz éves együttélése is kevés [volt] ahhoz, hogy közös tradíciót hozzanak létre” (Thomka, 1993, p. 1032), tehát ebben az esetben is nehéz beszélni egy

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos* 3, 212-247.

összefüggő Közép-Európai régióról. Az idézet szintén a *Kultúrkörök határmezsgyéjén* című tanulmányából való, ami az egymás mellett létező, bár egymástól függetlenül működő nemzeti és nemzetiségi kultúrákról, továbbá a közös európai kultúráról való gondolkodást tematizálja.

Esterházy a saját prózanyelvén egy „szépséges szép” üveggolyóval (Esterházy, 1991, p. 135) azonosítja Közép-Európát, ami ugyan „körbe adogatott”, „megfogdosott”, „tovább gurított”, de fizikailag nem létező, mivel Kundera szellemi terméke, „...melyet Kundera talált ki magának párizsi magányában és bánatában.” (p. 135). Hasonló gondolatok fogalmazódnak meg a *Hrabal könyvében*: „...vegye tudomásul, hogy tesztek a Közép-Európájára, nincs is!, csak a Maga fejében van, maradjon is ott” (p.158). Ezek az állítások egytől egyig kétségbe vonják Közép-Európa létezését, vagy egyenesen semmisnek tekintik. Meglátásom szerint azonban félrevezető lenne úgy vélekedni ezen túl Közép-Európáról, mint egy olyan irodalomközi együttesről, ami mára „homályba” (Esterházy, 2009) vészett; hogy egy olyan konstrukció lenne, amiben már gondolkodni sem érdemes. Esterházy prózájában nem Közép-Európa denotátumának létezése és annak kétségbevonása a tét; a megkérdőjelezés az ún. Közép-Európa-fogalomra vonatkozik; hogyan érdemes hozzá viszonyulni, milyen lehetőségek adóttak egy közös, közép-európai identitáskonceptió létrehozására. A megnevezés egyébként már eleve a létrehozás egyik fontos eszköze.

Az elemzésnek ezen a pontján szükséges volt ezt a különbséget tisztázni. Nem létezhet csupán a Kundera párizsi magányában (Esterházy, 1991, p.135) megalkotott Közép-Európa, mert ahhoz csak Kundera férhet hozzá; máskülönben Közép-Európa referenciális tartalma mindig változóban van; Esterházy is saját Közép-Európával rendelkezik, ami különbözik bárki másétól. Végső soron kimondhatjuk, hogy mindenkinek van egy saját Közép-Európája, aki valaha „elképzelte” magának: „Közép-Európa [...] egy álom. Végre valami, ami tőlünk függ, a fantáziánktól, a tehetségünktől” (Esterházy, 2009). Esterházy *Közép-Európa mint seb, homály, hiba, esély és reménytelenség* című írásából kiolvasható, hogy az 1989-ban (?) kezdődött

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos 3*, 212-247.

irodalmi változás még napjainkban is folyamatban van, a térségben élők még keresik saját (nemzeti) identitásukat, illetve a meghatározott, állandósított nagyelbeszélések helyébe lépő újrakonstruálódó narratívákat. Közép-Európa mint szándék, remény, eszmény nagymértékben azoktól a háttérben rejlő, az önismeret, öntudat síkján lejátszódó folyamatoktól függenek, – Thomka Beáta szerint – amelyekben vagy bekövetkezik az önelemzés, a kulturális önanalízis vagy nem (Thomka, 1993, p.1033).

Ezek az észrevételek, továbbá a dolgozat korábbi részeiben tárgyalt közép-európai (irodalmi) régióinak a folyamatos felülíródása, az erre való odafigyelés, nyitottság tematizálódik Esterházy egyes műveiben. Esterházy két kiválasztott regényben, a *Hahn-Hahn grófnő pillantásában* és a *Hrabal könyvében* igyekszik tehát a dolgozat vizsgálni a Közép-Európa-fogalom konstituálódásait, amiknek végső soron a kulturális identitásképzés a küldetése. A *Hrabal könyvében* a családtörténet, és a metaforikusan megképződő teremtéstörténet mellett a közép-európai régió elhallgatott közös története is rekonstruálható (Kulcsár Szabó, 1996, p. 21). Kulcsár Szabó Ernő megnevezésében a „nyolcvanas évek magyar és kelet-európai miliórajzára” (221) kell itt gondolnunk, amit többek között Hrabal-szövegekkel való folyamatos „kapcsolattartás” segítségével épít fel a szöveg: „...ó, nagyon fontos, amit Maga csinál, az a Maga művészete, az a nagy átámitás, az a közép-európai életöröm!” (Esterházy, 1990, p. 158). A *Hahn-Hahn grófnő pillantását* illetően Gángó Gábor úgy látja, hogy a „Duna-könyv” megvárta az 1989-es történelmi sorsfordulót, és ezáltal a „változás, a veszteség, a válság” nagy témáin keresztül a legalapvetőbb szálon kapcsolódott hozzá a Monarchia-irodalom hagyományához (Gángó, 2005). Ahogy már szó esett a dolgozatban arról, hogy Közép-Európa egy problémáktól terhes alakzat, ugyanígy kerül elő Közép-Európa, illetve az elemzések kapcsán a Monarchia problematikus megjelenése is a kiválasztott művekben.

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos 3*, 212-247.

Tér-újraazonosítás az Esterházy-szövegekben

Közép-Európa az említett Esterházy-szövegekben mint térképzet jelenik meg, ezzel megfeleltethető „a Monarchia nyelvben létesülő alakulata” (FRIED 2002:43), amiről a dolgozatban már szó esett a korábbiakban. A megfigyelések és a felhasznált szakirodalmak alapján többfajta aspektusból, illetve különböző szövegszinteken értelmezhetjük a geokulturális térség szövegbe ágyazottságát, ugyanakkor a szöveg teresülését is.

Ennek kapcsán hangsúlyozhatjuk, ahogy Faragó Kornélia is teszi, hogy a térszerkezet nemcsak a gondolkodás tárgyát kell hogy képezze, hanem a gondolkodás konstruktív elemévé szükséges előlépnie (Faragó, 2001, p.7), így a vizsgált regényekben is ezt kell észrevennünk. Faragó Kornélia *A tér geofilozófiai interpretációja* című tanulmányában a térbeliségről addig alkotott fogalmainkat próbálja újragondolni: a térbeliséget teszi meg az idő megképződésének alapjává – és nem fordítva, ahogy a XX. századi bölcselet helyezte előtérbe az időt, jóformán megfélekezve a térbeliségről (p. 7). Deleuze és Guattari térbeliség-elméletének (p. 9) megidézésével Faragó kimondja, hogy a kultúratörténet temporális sémái a térbeliség révén jelennek meg, a rögzítés-elmozdulás-újarögzítés (p.10) folyamata szerint, azaz az időbeli távolság a rögzült tér elmozdulásából és újarögzüléséből származtatható. Az elmozdulás idő- és térmodusai (p. 11) utat feltételeznek; a kultúra útja egymásra utaló, egymást keresztező mozgásokból rajzolódik ki (p. 8), ezeknek a újraazonosító mozgások által érzékelhetjük az idő múlását is egyúttal. Ez a szerkezet a narráció tárgyává is válik (p. 10), amelynek következtében nyelv is képeződik: a nyelv (és a lét) elemei a térbeliségben, a teresülés processzusában keletkeznek (p. 10). A vizsgált Esterházy-szövegek esetében a tudat szövegterek közötti mozgása feleltethető meg a tér-újraazonosítás (p. 8) folyamatának, amely mozgások a térformájú tudatműködés nyelvét fogják megképezni. *A Hahn-Hahn grófnő pillantásabeli* Utazó ennek a tudatnak a hordozója; a megtett út során alakul a regény a közép-európai újragondolások színterévé: „ez az ország meg az én országom

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos* 3, 212-247.

régebben egy ország voltak.” (Esterházy, 1991, p. 104) – ehhez hasonló, félbehagyott felismerések dinamizálják a regény(tere)t.

A Hahn-Hahn grófnő pillantása és a Duna

A regény nem csupán a benne foglalt Dunatáj-koncepció újraértelmezése miatt válik relevánssá a közép-európai kultúrába való beágyazottság tárgyalásakor; további szinteken is kapcsolódik Közép-Európa irodalomközi folyamataihoz. *A Hahn-Hahn grófnő pillantása* egyik legfontosabb architextusaként Claudio Magris *Duna* c. (utazó)regénye tartandó számon.

Az Esterházy-regény a magrisi értekező beszédmód egyfajta meghaladása. A *Duna* című regényben az elbeszélő szubjektum utazást tesz a folyó mentén a Fekete-erdőtől, a *Duna* forrása(i)tól, a Fekete-tengerig. A két végponton azonban nem meghatározható a folyó kiléte, például, torkolatáról ezt állapítja meg az elbeszélő: „Nincs torkolat. A Dunát nem lehet látni, a nádasban és a homokban folydogáló kis iszapos vízerek nem feltétlenül Furtwagenben erednek...” (Magris, 1992, p. 437). A város kiléte sem határozható meg, ahonnan eredeztetni lehetne a Dunát: „ádáz vetélkedés” folyik Furtwagen és Donaueschingen között (p. 15). Ez a regény egészére jellemző „ironizáló és jelképes bizonytalanság” (p. 441) a szüntelenül formálódó közép-európai kulturális identitás allegóriájává lép elő, a folyó folyásának, mozgásának analógiájára, de itt ezen a szinten meg is reked a gondolatmenet. A Duna mint tér nem válik a gondolkodás konstruktív elemévé (Faragó, 2001, p. 7), mint ahogy Esterházynál láthatjuk: „El fog menni a sulinai Főpostára. Sorbaáll, közben nézegetni fogja a noteszét. [...] Egyszer azt álmodta, hogy befagyott végig a Duna, hosszában, és ő végigkorcsolyázta, és mindegyik pontozótól 6 pontot kapott, hiába óvták meg az NDK-sok. Akkor még volt NDK. Megint *minden* eszébe fog jutni: tényleg sietnie kell majd – vissza Donaueschingenbe.” (Esterházy, 1991, p. 249). Egyrészt a befagyott Duna ellenpontozza Magris mozgó Dunáról alkotott képzetét, másrészt az Utazó tudatában megképződik a „*mindennek*” a tere a Sulina–Donaueschingen (azaz a Duna) táv megtételével. A *Hahn-Hahn grófnő pillantás*abeli Utazóról tudni

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos 3*, 212-247.

illik, hogy „kizárólag Duna-utazó volt; a számát nem tudná megmondani, hányszor állt fent Donaueschingennél, már ismerték, itt a magyar, súgtak össze. [...] Minden utazás belső utazás, azaz Utazó önmagát keresi.” (p. 37).

A Duna-utazás Magrisnál nemcsak a szubjektum benyomásait örökíti meg, hanem kultúrtörténeti „barangolás” is egyben, amelynek mentén Magris sajátos kultúrafogalma fog kirajzolódni. Bár meglátásait igyekszik tárgyilagosan megfogalmazni a helyszínekre, valós személyekre, történelmi tényekre való hivatkozások által, azt vehetjük észre, hogy a személyes hangvétel megakadályozza a közép-európai kultúrát „átfogó kép” megképződését, továbbá a közép-európai identitás mint alakzat sem válik világossá. Magris, utószavában megfogalmazott szándéka, miszerint: „Számos könyvet írtam erről a világról, s végül írtam egy olyat is, amely nem Közép-Európáról szól, hanem közép-európai könyv.” (Magris, 1992, p. 440) ellent mond a regény koncepciójának. Érzékeltetni szeretném, hogy különbség van a megvalósítandó írói szándék és a végeredmény között – a kultúrtörténet mint „nyugtató tablettá” (Gángó, 2005) jelenítődik meg az olvasó számára, ez által a regénykoncepció nem készlet a továbbgondolásra, mint ahogy Esterházy *Hahn-Hahn grófnő pillantása* – ezért is volt szükség arra, hogy Esterházy dezautomatizálja a Magris-regényt és működésbe hozzon egy újfajta diszkurzust.

A *Hahn-Hahn grófnő pillantásának* halmazszerűsége (Szegedy-Maszák, 1995, p. 247) a regénykonstrukció nyitottságát biztosítja. Szegedy-Maszák Mihály egymással párhuzamos síkokból összetevődő térként képzei el az elbeszélésnek a terét, amely szövegnek egyes részleteit különböző sorrendben lehet olvasni. (p. 247). A térbeli alapokon működtetett gondolkodás így a befogadói tudatban is működésbe léphet; Faragó Kornélia írja, hogy „a foucault-i értelemben vett olvasó sem egyéb, mint a tér kiterjedése, amelyben lehetővé válik a gondolkodás” (Faragó, 2001, p.38). Tehát Magris, értekező beszédmódja miatt a *Duna* nem tud átfogó gondolkodást képezni a régióról, hanem egy sajátos nézőpontból mutatja be az elbeszélő szubjektum Duna-utazását. Utazás közben az áttekintés, az "egybelátás" töredékes marad. Az

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos 3*, 212-247.

Esterházy-szöveg építi fel a térszerkezeteken megképződő elbeszélés struktúráját, az úgynevezett közép-európai könyv kritériumainak megfelelően, azaz beteljesíti Magris, tér alapú tudatműködésének az ígérteit. Az Utazó mint „Bérlemény” alkalmas arra a feladatra, hogy a megsokszorozott közép-európai tudatok terévé alakuljon; a Duna mint forma áll rendelkezésre ennek a térnek a létrehozására: „Bárki lehet Duna!” (Esterházy, 1991, p. 37).

A Monarchia-kultúra jelenléte

MAGRIS regényének egészét átszövik a Monarchia-vonatok. A trieszti származású író saját maga számol be arról, hogy Trieszt „olyan hely, ahol azonnal érzékelhető az összetettség, [...] a kultúrák, a nemzetek és a nyelvek kereszteződése” (Magris, 1992, p. 440), és ez annyiban fontos, hogy itt lett többek között fogékony a német (osztrák) kultúrára. Magris láthatóan elfogult Béccsel kapcsolatban; az egyéb dunai területek, Bécset elhagyva, az ő értelmezésében peremterületnek minősülnek: „...az ember hiába is áltatná magát azzal, hogy ebben a ragozós nyelvet beszélő országban ugyanolyan fesztelenül forgolódik, ahogyan a bécsi utcák és emberek között megszokta” (p. 261) – írja ezt Pannóniába (Magyarországra) érve. Bécs mint az osztrák kultúra emblema és mint kulturális centrum jelenik meg, igaz, nemcsak Magrisnál. Jókai *Öregember nem vénember* című regényében megjelenő Bécs-orientáltságot hozhatjuk példának: „térjünk mármost vissza oda, ahová minden magyar embert, kit örömmel, kit haraggal, állandóul vonz a szíve: a császárvárosba, a kedélyes Bécsbe. Még akkor kedélyes volt. Ah, a kedves közös-ügyes Bécs!” (Jókai, 1899). Bécs, és egyben az osztrák kultúra is vagy kívül áll egyes értelmezések szerint a közép-európai régió, vagy beletartozik – láthatóan problematikus a Bécshez fűződő viszony. Közép-Európa nézőpontjából Bécs a történelmi együttlés abszurdítására emlékeztet azzal, hogy idegen és otthonos is egyszerre (Gángó, 2005). Ez talán az osztrák kultúra felsőbbrendűségének megmutatkozása az összes többi közép-európai nemzeti(ségi) kultúrával szemben? A Monarchia-hagyományban gyökeredző Bécs-irányultság nyomán Esterházy ironikus parafrázisai vezetnek át egy más

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos* 3, 212-247.

nézőpontba: „Ach, Bécs... valzer... kávéház... könnyű lány... rántott csirke... fiáker... parlamenti botrány. Ach.” (Esterházy, 1991, p. 103). A *Hrabal könyvében* Bécs szimbóluma már csak említés szintjén kerül elő: „Ha tudta volna szegény, hogy a harmadik gyereknél elpuhult jódolgomban előkészített, sőt előre kitervelt *bécsi* pelenkákat fogok preferálni az ősi kendők helyett...” (Esterházy, 1990, p. 47). Az egyik legfontosabb Monarchia-motívummal, Béccsel és a Bécs-bámulattal Esterházy számol le (Gángó, 2009).

Gángó Gábor tanulmánya alapján értelmezhetjük Magris *Duna* (úti)regényét egy olyan alkotásként (vagy akár vállalkozásként), amely a kulturális naturalizmust képviseli (Gángó, 2009). Közép-Európát, azon belül a Monarchia-kultúrát mint teret csupán a megfigyelés tárgyává teszi Magris. Gángó szerint a „kultúrtörténet mint nyugtató tabletta” jelenségével, avagy az ebből következő csapdahelyzettel (Gángó, 2009) megy szembe az Esterházy-regény. Esterházy *Duna*-könyve egy olyan hozzájárulás a közép-európai, illetve Monarchia-irodalomhoz, ami felmutatja a kultúráról való gondolkodás egzakt módon megképződött nyelvezetének csapdahelyzetét (Gángó, 2009). Arra az ún. hazugságra irányítja a figyelmet, amit ESTERHÁZY a *Közép-Európa mint...* című esszéjében is megnevez. Az esszében az olvasható, hogy amíg nem vesszük észre „szétesettségünket”, eltévesztjük az „Egész” fogalmát; a térségről, a kultúráról és így önmagunkról is hamis képzetet alkotunk.

A Monarchia-irodalom szociokulturális kontextusát kimunkáló irodalomtörténet-írás (Gángó, 2009) készen kapott nyelvének elfogadása ez a csapdahelyzet, amit a *Hahn-Hahn grófnő pillantása* igyekszik felszámolni. Többek között a magrisi idill és a *Dunában* olvasható elmélkedések, ismeretterjesztő szövegeként funkcionáló részletek megidézésével és az erre irányuló ironikus reflexiókkal teszi ezt: „Ez az üldögélés a két folyócska

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos 3*, 212-247.

egybeömlésénél („egymásba szakadásánál”) olyan romantikus volt, amit ki se néztem volna magamból.” (Esterházy, 1991, p. 9). Akaratlanul is a Magris által nagyfokú személyességgel elbeszéli Bécs és Pozsony közötti, már-már romantikus tűnődése jut eszébe az olvasónak, amikor Magrisnak „először fordult meg a fejében, hogy megírja a Duná-t” (Magris, 1992, p. 440), ehhez a szakaszhoz érve a *Hahn-Hahn grófnő pillantásában*. Bár helyesbíteniünk kell az előbbi Esterházy-idézetet illetően: csak az értelmezheti ilyen módon ezt a szövegrészt – és ez valamilyen formában érvényes a többi regénybeli Magris-utalásokra is –, aki birtokában van a *Duna* szövegének is. „Már akinek ez mond valamit” – hangzik el időről időre az Esterházy-szövegben ez a kommentár. A befogadás attól is függ, hogy olvastuk-e azt a bizonyos művet, vagy sem, ami például a (szak)irodalomjegyzékben szerepel; ez a néha-néha felbukkanó megjegyzés jelzésértékű – rámutatás arra, hogy az értelmezés attól is függ, hogy milyen mértékben részesülünk a kulturális tudatból.

Az elbeszélő szubjektum mindvégig ironikus távolságban marad a Magris-szövegtől: „Hagyja el a nyegleségeket, hogy a Duna egy ereszből ered avagy egy esővízes hordóból!” (Esterházy, 1991, p. 45). Egyrészt, az ironia védőpajzsként (Wernitzer, 1994, p. 86) szolgál, ami megóvja a romantikus énteremtődéstől, másfelől Esterházy Magris tudományos nyelvezetétől (Gángó, 2009) is távol kerül. A bizonytalanságban maradó Duna-meghatározások mellett, a regényben felmerülő „mi a regény?” kérdésre az Utazó válasza a „határozott és konkrét [...] NEM TUDOM” (p. 27). – Tehát a megállapítások határozatlansága az egyedüli igazság, amiről szó eshet: „De azt már nem merem mondani, hogy Európa sincs sehol.” (p. 20). Gángó még azt emeli ki a nyelvezetek összehasonlítása kapcsán, hogy a tudományos megismerés, túl azon hogy nem összeegyeztethető a szépirodalom nyelvezetével, lehetetlenné teszi a hozzáférést az erkölcsi és egzisztenciális problémákhoz (Gángó, 2009). Mindez azonban nem azt jelenti azt, hogy a Monarchia-hagyományt mellőznünk kellene, hiszen nem tudjuk alóla kivonni magunkat.

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos* 3, 212-247.

2. e. A hármas intertextus megjelenési formái a *Hahn-Hahn grófnő pillantásában*

Az intertextualitás Esterházy Péternél alapvető szövegszervező és nyelvertermő eljárás; prózája lényegében az utalási, ismétlési és megfeleltetési rendszereket épül (Wernitzer, 1994, p. 27). Az Esterházy-szövegek kijelölik saját helyüket az irodalmi hagyományban, és szintén: ez a folyamat visszafelé is hat. Esetünkben a közép-európai irodalom hagyományainak kijelölése válik fontos gesztussá. Esterházy szövegeiben a Monarchia-tér (illetve hagyomány) megháromszorozódása figyelhető meg, amit az *Esterházy Péter Monarchiája és Közép-Európája* c. tanulmány hármas intertextusnak nevez (Gángó, 2005). A tanulmány alapján egy önálló szövegtérként jelölhető ki a valóságnak, illetve ennek a valósághoz tartozó emlékeknek a terei: a regény végén található „Név-, hely-, tárgy-, ember-, állat-, növény-, fogalommutató” létrehozása is az úgynevezett valóság szövegtéréhez biztosít egyértelmű átmenetet a regény szövegéből. Nemcsak a Duna vonalán található, emblematikus városokat sorolja fel, a „Duna-utazás” állomásait, vagy a jelentősebb Monarchia-alakokat; az Utazó (Bérlemény) által meglátogatott valamennyi helyszín (utcák, turistalátványosságok, kávéházak, éttermek, kocsmák stb.) és szintén, azok a személyek, amelyek említésre kerülnek a szövegben, akár napjainkban is élők, vagy történelmi személyek, minden, ami tulajdonnévvel és így egy denotátummal rendelkezik, szerepel a regény mutatójában. Esterházy ezzel az eljárással a referencialitás képzetét kelti, az olvasó feltételezett valóságához engedi közel a szöveget, a megélt történelemre való hivatkozásokkal. „*A bérelt utazó épp ezt a világot viszi házhoz, a nagyvilágot*” (Esterházy, 1992, p. 36). Könnyedén mozoghatunk ebben a nyelvben létesülő térben (például) Hegeltől Woody Allenig, Bécestől Vásárhelyig. – Ezeknek a tulajdonneveknek a párosítása csupán érzékeltetni szeretné azokat a sajátos távolságokat, amelyek jelentkeznek a szövegtérben. A mutató összegzi a regényben felépülő, szerteágazó vonatkozási hálózatot, amiben könnyedén „kalandozhat” (p.132) az olvasó (vagy ha úgy tetszik, a Megbízó). A mutató hasznos funkcióval is rendelkezik, segíti is az értelmezést, mert bárhol, ahol (értsd: „irodalmi

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos* 3, 212-247.

tájékon”) valaha megfordultunk az Utazóval együtt, névvel ellátott helyszínen vagy éppen gondolon, oldalszám szerint visszakereshetjük.

Másodsorban az irodalmi Monarchia-hagyomány képez egy sajátosság teret, amihez olyannyira sok szálon fog kapcsolódni a Közép-Európa-hagyomány, hogy egymással felcserélhetővé válik a két fogalom – Esterházy szövegeiben e kétfajta diszkurzus különösebb aggály nélkül váltakozik, anélkül, hogy egyáltalán értelmezésbeli problémát okozna (Gángó, 2009) – így ez által egymás ekvivalenseivé lesznek. Ugyanakkor a regény fokozatosan helyezi át a hangsúlyt a Monarchiáról Közép-Európára (Gángó, 2005). Az intertextuális utalások révén határozza meg a szöveg, nemcsak az európai irodalomban való elhelyezkedését, hanem a közép-európai hagyományba való bekapcsolódását. A *Hahn-Hahn grófnő pillantásában* már az alcímmel észlelhetjük ezt a gesztust: a „ – lefelé a Dunán – ” felsor az *Iskola a határon* c. Ottlik-regény befejező, összegző fedélzet-nagyjelenetére mutat (Gángó, 2005): „Tíz órára járt az idő. Szép, nyári éjszaka volt, úsztunk csöndesen lefelé a Dunán”. Számos esetben történik rámutatás Monarchia-szerzőkre: „Ilyenkor emberünk, nevezhetnénk szerényen Szindbádnak, fehér nadrágos és aranyos sapkájú hajóstiszt szeretett volna lenni.” (Esterházy, 1991, p. 161) – itt Krúdy nyelvi modelljeinek imitációja (Wernitzer, 1994, p. 35) is feltűnik. A Monarchia-irodalom terének kiépítése allúziók (p.32) révén is lehetséges: „A tulajdonságok nélküli történelem tere!” (Esterházy, 1991, p.120) – ez egyértelműen Musil kései regényére tett utalás.

Harmadik lehetséges szövegtérként Gángó Gábor az irodalomtörténeti-kultúranropológiai diszkurzust emeli ki, amit Esterházy Péter látásmódjának egy fő jellemzőjeként és újdonságaként tart számon (Gángó, 2005). A dolgozat első fejezetében bemutatott közép-európai kutatástörténet, illetve irodalomtörténeti-komparatiztikai diszkurzus problémává válik Esterházy elbeszélői műveiben. Szembeötlően jelentkezik például a Monarchia irodalomtudomány felőli rekonstrukciójának (Gángó, 2005) feldolgozása a *Hahn-Hahn grófnő pillantásában*. A következő szövegrészletből tisztán kiolvasható Közép-Európa elhelyezésének XX. századi problémája, másrészt

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos* 3, 212-247.

Faragó Kornélia egyik alapvető térpoétikai értelmezése nyomán a horizontális terekben való mozgás poétikai jelentősége is kirajzolódik a „Vándor” hiánya által. Úgy fogalmaz, hogy a tér újraartikulálódásához alapesetben az őslakó mint városlakó (Faragó, 2001, p. 8) terében történik a reterritoralizálás az „Idegen” közreműködésével, aki integrálódik a városba, hogy együttesen újraazonosítsák a teret (Faragó, 2001, p.8). Az együttes térelrendezések csomópontja a város lesz, ami a mozgások által emelkedik ki a történelem folyamatából, lehetővé téve az átjárásokat, küszöbök átlépését, és mint egymáshoz illesztett terek hálózati rendszereket hoznak létre (p. 8). Az Esterházy-regényben, illetve a kiragadott szövegrészletben vizsgálva alkalmazhatjuk ezt az elméletet: ebben a helyzetben is igény van az „Idegen”, azaz a „Vándor” közreműködésére, aki nem csupán helyét változtató turista, „a század korcs utazója” (Esterházy, 1991, p.35), hanem a Másik megtestesítője, aki lehetővé teszi, tapasztalati előfeltétele a tér újraartikulációjának (Faragó, 2001, p.10), másfelől pedig az identitás megképződésének. A centrum-periféria viszonyítások által ugyanezt gyakorolja a közép-európai szubjektum saját identitásának meghatározásakor: mindig keres valamilyenféle centrumot, amihez képest viszonyíthatja önmagát, például Budapest önmagát Bécshez, vagy Párizshoz, avagy egyik városból a másikba haladó erdélyi utazó a *Hahn-Hahn grófnő pillantásában* Magyarországot tartja fejlett, nyugati kultúrának otthonához képest. Az ilyenfajta territorializálódás-deterritorializálódás-reterritorializálódás (p.8) hármas egységének következtében (megérkezés-beavatkozás-újjárendeződés) narratíva fog képződni (p.10):

Volt, aki a cselekményességhez kötötte, ebet a karóhoz, a vállalkozást. Az ilyent nem érdekelte a történet, illetve az a gond, hogy van-e történet („Ön nem Vándor, útja nem ott vezet – honol –, ahol az egyik történet véget ér s a másik készülődik, nem az ébrenlét és alvás határán, nem álmok és rémálmok szorításában, nem a tények és fantázia közti hasadéokban!”), pontosabban, hogy van-e történetünk (Európa egyik fele sokáig egy nagy közös

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos* 3, 212-247.

történetnélküliségben élt, míg a másik fele személyek ezernyi, elbeszélhetetlen történetében), csak a kollektív történet a történet. A cselekményes Megbízót (Bérlőt) hidegen hagyta ez az európai állapot (ami már amúgy is megváltozott, bár hogy hogyan, azt nehéz volna megmondani), ő a történetet kimondva-kimondatlanul győzelmesnek gondolja, diadalittasnak, akár a folyamszabályozás, nagynak, akár a vízi erőművek.(Esterházy, 1992, p.132)

A tudományos munkák formai követelményei közé tartozik az idézett szövegek forrásainak megjelölése, vagy a bibliográfia megszerkesztése. A *Hahn-Hahn grófnő pillantásának* végén *A fel (nem) használt szakirodalom* nevű jegyzékben felsorolásra kerülnek azok az irodalmi alkotások és irodalomtörténeti munkák, amelyekből merített a szöveg. Láthatóvá teszi a regény ezzel az eljárással azokat a szövegtereket (önként), amelyek listáját teljességgel csak az író ismerheti, láthatja át; a „hagyományos” olvasási gyakorlat során ugyan a befogadó a véletlen vagy tudatos keresés folytán felleli a nyilvánvaló vagy lappangó intertextusokat, de az olvasó számára minden egyes idézet megfejtése, illetve visszakeresése végső soron abszurd feladat lenne (Wernitzer, 1994, p.65). A megfelelő szöveghelyeken nincsen feltüntetve hivatkozás, ahogy az szokás lenne a szakirodalmak esetében – a *Hahn-Hahn grófnő pillantása* tehát továbbra is regény, csak ez az ál-szakirodalom-jegyzék egy irodalom-, illetve kultúrtörténeti munkához méltóan jelöli ki a (majdnem) hivatkozott közép-európai irodalmi hagyományt. Ez az összehasonlító irodalomtól kölcsönzött nyelvezet a regény beszédmódjába szervesen be fog beépülni: „Ellene tartott tehát a Dunát övező pátosznak, de úgy nem tehetett, mintha az nem léteznék, [...] meg kellett állapítania, abban a sok zagyvaságban, föltupírozott fontoskodásban, divatos lagybatyban: van valami. A Duna mint emlékezés. Újrafelfedezése az összetartozás mozzanatának. Népeket összekötő országút. [...] A kulturális sokszín folyékony kódja. A kontinens ütőere. Történelemfolyó. Időfolyó. Kultúrfolyó. Szerelemfolyó. A népeket összekötő béklyó. Szabadságbilincs.” (Esterházy, 1991, p.67)

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos 3*, 212-247.

A közép-európai pillantás

Az intertextualitás egybenyíló szövegttereket eredményez. A művek időbeli egymásutánja helyett időbeli egymásmellettségükre kerül a hangsúly (Wernitzer, 1994, p.69). Gángó egy mindent átfogó pillantásról beszél, ami Hahn-Hahn grófnőé: pillantása (amely egy szemmel történik, míg más nőíróknál egyik szemük a papírra függesztve, a másik mindig egy férfira) élet és irodalom egységéhez jut el fogyatékoságából adódóan, mintegy kényszerűen (Gángó, 2009). Egy tekintet, ami nemcsak egybelátni képes a tereket, de az idő linearitásán túllépve a történelem egészét is. A tér nélküli és idő nélküli – írja Gángó – mindent átfogó pillantást az író csak egyféleképpen, a diszkurzív linearitás félretételével tudja érzékelhetővé tenni (Gángó, 2009). A tér-, ill. időnélküliség itt nem ezeknek a modusoknak a teljes felszámolódását jelenti, mivel a szubjektivitás megnyilvánulásai a tér meglétéhez kötődnek, a térdimenziók kiiktatása viszont a szubjektum létét is megsemmisítené (Faragó, 2001, p.12). Mivel a pillantást nem tudja megérteni, uralma alá hajtani a szubjektum és így reprodukálni sem, az egyetlen lehetőség az emberi nézőpont tagadása: „Hahn-Hahn kismacska a díszpárnán, félszemmel Van Bastent néztem, félszemmel olvastam, A Duna titkait a kiváló Georges Tim Aar korszakos könyvét.” (Esterházy, 1991, p.58). Az összevisszaság, egymásra dobáltság így válik szövegszervező eljárássá. Az átfogó pillantás érzékeli a mozgásokat, az újraértelmezéseket.

A *Hrabal könyvében* az Esterházy elképzelése szerint megjelenített „Gondviselés pillantása” lép elő a tereket egybelátó tekintetté (Gángó, 2005), ez a tekintet ebben a szövegben az olvasás aktusának, az olvasási képességnek feleltethető meg. „Hallottam valahol, egy társaságban, hogy minden ember egy külön szó, s az egész emberiség azután az a nyelv, illetve az a könyv, melyet az Úristen olvas; szó a szót nem érti, értelem a nyelvben van, s aki ezt fölfogja, nem az író: az olvasó; nézegeti, ízlelgeti a szavakat...” (Esterházy, 1990, p.175). E szerint az elgondolás szerint a világ és a benne élők együttese szövegtérként is értelmezhető, ebben az esetben a nyelvben való létezés, és saját magunk olvasás általi meghatározása kerül előtérbe Esterházynál. Gángó

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos* 3, 212-247.

ekképpen vonatkoztatja az emberi egzisztenciára ezt a motívumot: „Az ember osztályrésze a töredezettség, és a rendeltetés annyi, hogy ezt a töredezettséget, állandóan az egész eszméjéhez viszonyítva, művekben visszaadja” (Gángó, 2005). Közép-Európát tekintve is hasonló felismeréseknek szükséges végbemenniük. Az a megfigyelés, amely szerint a szubjektum határozza meg az őt körülvevő teret, és a tér is egyúttal visszahat a szubjektum alakulására, közép-európai távlatokat nyer Esterházy írásaiban. Továbbá az átfogó, „emberek feletti” tekintet a téralapú gondolkodásig fejleszti tovább a értelmezési lehetőségeket.¹

Hivatkozások

Esterházy P.: *Hahn-Hahn grófnő pillantása*. Magvető, Budapest, 1991.

Esterházy P.: *Hrabal könyve*. Magvető, Budapest, 1990.

Esterházy P.: *Közép-Európa mint seb, homály, hiba, esély és reménytelenség*. (Helikon, 20. évfolyam, 2009. 14. [532.] szám) 2009. július 25. Letöltés helye: http://www.helikon.ro/index.php?m_r=1806 (Letöltés ideje: 2013. április 29.)

Faragó K.: „A tér geofilozófiai interpretációja”. In: *Térirányok, távolságok. Térdinamizmus a regényben*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2001, 7-11.

FARAGÓ K.: „Irodalom és tériesség.” In: *Térirányok, távolságok. Térdinamizmus a regényben*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2001, 26-40.

Fried I.: Útmutató. In: *A közép-európai szövegüniverzum*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2002, 9-27.

Fried I.: „A közép-európai szövegüniverzum.” In: *A közép-európai szövegüniverzum*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2002, 29-44.

Fried I.: „A cseh–magyar összehasonlítás útjai.” In: *A közép-európai szövegüniverzum*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2002, 111-125.

¹ Gángó ezt a nézőpontot Esterházy közép-európai Gondviselés-értelmezésének nevezi (Gángó 2005).

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos* 3, 212-247.

Fried I.: „A Dunatáj irodalmainak összehasonlító elemzése. Helyzetkép és lehetőségek.” In: *A közép-európai szöveg univerzum*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2002, 167-182.

Fried I.: „A (kelet-)közép-európai kultúra átstrukturálódása a XX. században.” In: *Egy irodalmi régió ábrándja és kutatása. Kelet-közép-európai tévedések és tévelygések*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2010, 192-198.

Fülöp L.: „A Monarchia legjobb magyar ismerője”. In: *Közelítések Krúdyhoz*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986, 213-258.

Gángó G.: *Esterházy Péter Monarchiája és Közép-Európája. Gondviselés a kettős veszteségben*. (2005. 56. sz.)

<http://epa.oszk.hu/00000/00012/00040/gango.htm> (Letöltés ideje: 2013. április 29.)

Gángó G.: *Az Osztrák-Magyar Monarchia az irodalomban. 1991: Esterházy Péter Hahn-Hahn grófnő pillantása (– lefelé a Dunán –)*. 2013. február 25. Letöltés helye: <http://villanyspenot.hu/?p=szoveg&n=12358> (Letöltés ideje: 2013. április 29.)

Jauss, H.-R.: „Az irodalmi posztmodernség.” In: *Recepcióelmélet, esztétikai tapasztalat, irodalmi hermeneutika*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997, 211-235.

Jókai M.: *Öregember nem vénember*. (Részlet: *Első képzet regény*, VIII. fejezet, 1899). Letöltés helye: <http://mek.oszk.hu/00700/00781/html/jokai10.htm> (Letöltés ideje: 2013. május 2.)

Kiš, D.: Változatok Közép-Európára. In: *Kételyek kora*. Kalligram – Fórum, h.n., 1994, 157-172.

Kormos B.: *Az ország erőszakos elnémetesítéséről*. Nyelv és Tudomány, 2010. március 16. Letöltés helye: <http://www.nyest.hu/hirek/az-orszag-eroszakos-elnemetesiteserol> (Letöltés ideje: 2013. április 29.)

Kulcsár Szabó E.: „A szövegtér újrafoglalása. (A kísérletező ismétlés írásmódja az 1986 utáni művekben).” In: *Esterházy Péter*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1996, 208-240.

Magris, C.: *Duna*. ford. Kajtár Mária. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992.

Sebestyén, Zs. (2014). Közép Európa mint geokulturális közeg érvényesülése Esterházy Péter műveiben. *Topos* 3, 212-247.

Szegedy-Maszák M.: Modern és posztmodern: ellentmondás vagy összhang?. In: *Minta a szőnyegen. A műértelmezés esélyei*. Balassi. Budapest, 1995, 240-253.

Szegedy-Maszák M.: „A művészi értékek állandósága és változékonysága. (Babits európai irodalomtörténete).” In: *Irodalmi kánonok*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998, 15-31.

Szilágyi Zs.: „Honnan hová? A prózafordulat és az irodalomtörténeti hagyomány.” In: *Prózafordulat*. szerk. Györffy Miklós, Kijárat, Budapest, 2007, 13-30.

Tevesz L.: *Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciója és a Deák párt által képviselt alkotmányos-nemzeti hagyomány, 1860–1868*. (AETAS, 27. évf. 2012. 1. szám)

http://epa.oszk.hu/00800/00861/00056/pdf/EPA00861_aetas_2012_01_105-124.pdf (utolsó letöltés ideje: 2013. április 29.)

Thomka B.: *Kultúrkörök határmezsgyéjén*. (Jelenkor, 1993. 12. szám) 1032-1034.

Wernitzer J.: „Az Esterházy-idézet.” In: *Idézetvilág avagy Esterházy Péter, a Don Quijote szerzője*. Jelenkor – Szépirodalmi Könyvkiadó, Pécs – Budapest, 1994, 26-39.

Wernitzer J.: „A szöveg mint feladvány-háló.” In: *Idézetvilág avagy Esterházy Péter, a Don Quijote szerzője*. Jelenkor – Szépirodalmi Könyvkiadó, Pécs – Budapest, 1994, 65-72.

Wernitzer Julianna: „Idézek, tehát vagyok”. In: *Idézetvilág avagy Esterházy Péter, a Don Quijote szerzője*. Jelenkor – Szépirodalmi Könyvkiadó, Pécs – Budapest, 1994, 73-86.